

*Осмонов Ө.Ж.***ЕНИСЕЙДЕ КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТИНИН КАЛЫПТАНЫШЫ***Осмонов О.Ж.***ФОРМИРОВАНИЕ КЫРГЫЗСКОГО ГОСУДАРСТВА НА ЕНИСЕЕ***O.J. Osmonov***THE FORMATION OF THE KYRGYZ STATE IN YENISEI**

УДК: 947.1(575.2)

Макалада Енисейде кыргыз мамлекетинин калыптанышы баяндалат. Енисейдик кыргыздардын тарыхын изилдеген окумуштуулардын көбү VI кылымдын орто ченинде кыргыздар олуттуу саясий күчкө айланып, өз алдынча мамлекет түзгөн деп эсептейт. Макалада ошол мезгилде кыргыз мамлекетинин уч адам чогуу башкарып турганы айтылат. Кыргыз мамлекетинин башкы башкаруучусу Хеси-бей, экинчиси Ацзюшэ-бей, үчүнчүсү Ами-бей болгон. Үч ысымдын тен аягы «бей» деген сөз менен бүтүшүнө караганда ошол мезгилде эле кыргыздарда башкаруунун «бий» институту пайда болушу мүмкүн деп эсептейбиз. Ушундан улам ошол доорго кыргыздардын үч канаты пайда болсо керек деп божомолдойбуз. Жогоруда аталган үч адам үч канатты башкарышы ыктымал. Макаланын экинчи бөлүгүндө үч адам негиздеген кыргыз мамлекети Шибоцуй Ачжан башкарган учурда өнүгүп күч алганы баяндалат. Ал 648-ж. Тан империясынын борборуна дипломатиялык миссияны жетектеп барып, Кытай менен мамилени бекемдеген.

Негизги сөздөр: Енисей, Минусинск крайы, Улуг-Кем, бий, элтебер, каган, Таң династиясы, түргөштөр, Уйгур каганаты.

В статье отражается процесс формирования кыргызского государства на Енисее. Большинство учёных, исследующих историю енисейских кыргызов, едины во мнении, что примерно, в середине VI в. кыргызы стали важной политической силой и сумели создать независимое государство. В статье говорится о том, что в тот период кыргызским государством возглавляли три правителя – верховный правитель Хеси бей, второй - Ацзюшэ-бей, третий - Ами-бей. Мы полагаем, что содержание во всех трёх именах одинаковой части “бей” говорит о том, что возможно, уже в то время кыргызы имели такой институт управления, как бийство. Именно это позволило также предположить, что в это время появились три крыла кыргызов, которые возглавляли, возможно, вышеуказанные правители. Во второй части статьи, мы пришли к выводу, что государство, основанное вышеуказанными тремя личностями, получило дальнейшее развитие и усиление при правителе Шибоцуй Ачжан. Он в 648 году прибыл в столицу Танской империи во главе дипломатической миссией и укрепил отношения с Китаем.

Ключевые слова: Енисей, Минусинский край, Улуг-Кем, бий, элтебер, каган, династия Тан, тюргеши, Уйгурский каганат.

The process of formation of the Kyrgyz State in Yenisei is presented in this article. Most scholars who study the history of the Yenisei Kyrgyz agree that around the middle of the sixth century, the Kyrgyz became an important political force and managed to create an independent state. The article states that at that time, the Kyrgyz state was lead by three rulers-the Supreme ruler – Hesi- Bey, the second - Azzyushe- Bey, and the third- Ami- Bey. We believe that the content of the same part of “Bey” in all three names suggests that the Kyrgyz may have already had such an institution of governance as “Bey”. This also allowed us to assume that at this time there were three wings of the Kyrgyz, which were lead, perhaps, by the above-mentioned rulers. In the second part of the article, we came to the conclusion that the state founded by the above three individuals was further developed and strengthened under the ruler Shibotsui Azhang. In 648, he arrived in the capital of the Tang Empire at the head of a diplomatic mission and strengthened relations with China.

Key words: Yenisei, Minusinsk territory, Ulug-kem, biy, elteber, kagan, the Tang Dynasty, the Turgesh, the Uyghur Qaghanate.

Кыргыздардын Енисейге келиши. Кыргыздардын жаңы мекенине качан, кандай себеп менен келгендиги жөнүндө бирдиктүү пикир жок. А.Бернштамдын пикири боюнча байыркы уруулар б.з.ч. 2-миң жылдыкта эле Енисейде калыптана баштаган. Анын изилдөөсү боюнча б.з.ч. 2,5-2-миң жылдыктарга таандык *Афанасев маданияты*, б.з.ч. 1,5-1-миң жылдыктарга таандык *Андронов маданияты*, 1-миң жылдыктагы *Карасук маданияты*, б.з.ч. II к. - б.з. II к. таандык *Таштык маданияты* байыркы кыргыздардын мекени - Хакасиянын аймагынан табылган. Демек кыргыздар жогоруда аталган маданияттардын негизги мураскор элдеринин бири катары эсептелет. Айрым окумуштуулар кыргыздар Енисейге б.з.ч. Хунн доорунда барган деп белгилейт. Кыргыз тарыхнаамасында синолог Л.А. Боровикованын кыргыздар б.з.ч. I к. орто ченинде Чыгыш Түркстандагы Боро-Хоро тоо кыркасынын этегинде (Кара шаар жанан Манас шаарынын чегинде) жашаган деген тыянагы кабыл алынган.

Тарыхчы Эсен уулу Кылыч көптөгөн изилдөөлөргө таянып кыргыздар байыртадан эле Тянь-Шань менен Алтайдын ортосун мекендеп көчүп жүргөн

деген ойду айтат. Анын пикири боюнча кыргыздар б.з. II к. аягында же III к. кандайдыр бир себептерге байланыштуу экиге бөлүнгөн. Натыйжада кыргыздардын бир бөлүгү (чыгыш кыргыздары) түндүктү карай көчүп, Абакан жанан Кем (Енисей) дарыяларынын ортосундагы Койбал өрөөнүнө отурукташат. Кыргыздардын экинчи бөлүгү (батыш кыргыздары) өздөрүнүн Ата Мекенинде калат [1, 31-32-бб.]. Чыгыш кыргыздарынын борбору Койбал өрөөнүндө жайгашып, бул жерде узак мезгил жашаган. Муну ал жердеги Ысык-Тоо көрүстөнү далилдейт. Бул көрүстөнгө негизинен кыргыз төбөлдөрү коюлганы аныкталган. Кийинчерээк чыгыш кыргыздары *Койбал* өрөөнүнө Минусинскинин мал багууга ылайыктуу *Уйбат* өрөөнүнө журт которгон. Бул өрөөндө Енисейдеги бардык урууларды башкарган кыргыздар төбөлдөрү жашаган.

Кыргыздардын уруу бирикмеси адегенде енисейдеги жергиликтүү башка уруулардан куралган. Ал жерди мурдатан эле мекендеп келген динлиндердин бир бөлүгү башка аймактарга сүрүлгөн. Экинчи бөлүгү кыргыздарга баш ийип, Енисейде кыргыз-диндин уруу бирикмеси түзүлөт. Кийин бул Енисей дарыясынын ортоңку агымынын эки жээгин ээлеген мамлекетке өсүп чыккан. Динлиндер бул мамлекеттин калкынын көпчүлүгүн түзгөн, бирок кыргыздарга баш ийген. Динлиндер европеоид тибиндеги ак жуумал, көк көз адамдар болгон. Алар металл иштетүүнүн сырларын билген, жерди жакшы иштеткен, аңчылык, балыкчылык менен кесип кылган. Темир усталар, кооздук асем жасалгаларды жасаган зергерлер көп болгон. Динлиндер жана алардын жетишкендиктери енисейлик кыргыздардын ар тараптан өнүгүп өсүшүнө негиз болгон. Бара-бара динлиндерге, Енисейде жашаган башка этносторго “Кыргыз” деген аталыш тараган жана алар кыргыз мамлекетинин калкын түзгөн.

Енисейге келген кытай элчилери кыргыз жерин, табиятын, салт-санаасын, кесипчилигин, тышкы келбетин ж.б. сүрөттөп жазышкан. Алар енисейликтерди узун бойлуу, кызгылт сары чачтуу, көздөрү көк, ак жуумал адамдар деп сүрөттөшкөн. Ушундан улам айрым тарыхчылар кыргыздарды европеоид тибиндеги адамдар катары жаңылыш бүтүм чыгарышкан. Чындыгында байыркы кыргыздар монголоид тибиндеги көчмөн түрктөр болгон [1, 12-13-бб.].

Енисейлик кыргыздардын каганатынын түзүлүшүнө ал жакка көчүп барган теле-кыргыздары же Алтайлык кыргыздар (төөлөс, дөөлөс) түздөн-түз өбөлгө болгон. Алтайлык кыргыздар Минусинскиге кирип, тез арада эле ал жердеги урууларга үстөмдүгүн орнотот. Алар мезгил-мезгили менен Борбордук Азиянын саясий иштерине да кийлигишип турган.

Енисейде кыргыздардын эки тобунун болгондугун тарыхый булактар айгинелейт. Енисейлик (көгмендик) кыргыздар өлгөндөрдү өрттөсө, теле-кыргыздары (дөөлөстөр) өлгөндөрдү аты менен кошо койгон.

Алтайлык дөөлөс кыргыздары Енисейде үстөмдүк кылган, өлүк көмүү салты көгмендик кыргыздардан айырмалангандыктан алардын көрстөндөрү өзүнчө болгон. Ушундан улам “*Дөөлөс төрүн бербейт, өлсө көрүн бербейт*” деген ылакап сөз калган. Бул сөз Алтайлык кыргыздарда, Кыргызстанда да ушул күндөргө чейин айтылат.

VI-VII кылымдарда Енисейдеги кыргыздардын мамлекетинде түрк, кет, самоед ж.б. тилдерде сүйлөгөн кыргыз эмес уруулар көп болгон. Бирок аларды биринчи кезекте улуу талаадагы күчтүү державалардан биргелешип коргонуу зарылчылыгы ыктыярдуу түрдө бириктирген. Анткени тышкы душмандарды Енисейдеги бай түшүм берген эгин талаалары, миң сандаган төрт түлүк малы, эл аралык алкакта товар катары жогору баалаган курал жарактары ар дайым кызыктырган.

Ошентип геосаясий чөлкөм катары эсептелген Минусинск ойдуңунда адегенде енисейлик, кийинчерээк алтайлык кыргыздар бийлеген ар кандай уруулардан мамлекет негизделип өнүгө баштаган.

Енисейдеги кыргыз мамлекетинин башчысы “Ажо” деп аташкан. Бул элдин, мамлекеттин атасы дегенди түшүндүргөн. Ажонун желеги кызыл түстө болгон. Байыркы кыргыздар кызыл түстү оттун түсү катары ыйык тутушкан.

Енисейде Кыргыз мамлекетинин калыптанышы. Кыргыздардын Енисейге барган мезгили боюнча окумуштуулар арасында бирдей пикир жок. Бирок енисейлик кыргыздардын тарыхын изилдеген окумуштуулардын дээрлик бардыгы VI кылымдын орто ченинде кыргыздар олуттуу саясий күчкө айланып, өз алдынча мамлекет түзгөн деген пикирди колдойт. Улуу түрк каганатынын үчүнчү каганы Мукал 556-557-жж. кыргыздарга атайын жортуул уюштурган. Тарыхый маалыматтар боюнча кыргыздар түрктөрдөн катуу сокку жеп, алардын бийлигине аргасыздан моюн сунган. Бирок эркиндикти сүйгөн кыргыздар көз карандысыздык үчүн күрөшүн токтоткон эмес. Кытай булактарында кыргыздар кандуу чабуул уюштурган түрктөрдөн өч алууну самап тишин кайрап жүргөндүгү жазылган. Демек кыргыздар Улуу Түрк каганатына шарттуу түрдө гана баш ийген.

Тарыхый булактарда ошол мезгилде кыргыздарды үч адам чогуу башкарып турганы баяндалган. Кытай жазмаларында Кыргыз мамлекетинде улуу

башкаруучу *Хеси-бей*, экинчиси *Ацзюшэ-бей*, кийинкиси *Ами-бей* деп аталат деп жазылган [2, 84-б.]. Үч адамдын жогорудай аталыштары алардын бийлик даражасы же ысымдары болгонбу белгисиз. Үч ысымдын тең аягы “ бей” деген сөз менен бүтүшүнө караганда ошол мезгилде эле кыргыздарда башкаруунун “бий” институту пайда болушу мүмкүн. Ушундан улам ошол доордо кыргыздардын үч канаты пайда болсо керек деген божомол бар. Балким Хеси-бей кыргыздардын борборунда, Цзюйше-бей менен Ами-бей сол жана оң канатты башкарышы ыктымал.

Кандай болгон күндө да VII кылымдын орто ченинде көз карандысыз кыргыз мамлекети негизделген. Хеси-бей, Ацзюше-бей жана Ами-бей кыргыз мамлекетин түптөөчүлөр болгон дегенге негиз бар.

Бул үч адам негиздеген кыргыз мамлекетин *Шибоцуй Ачжан* бириктирип, элтеберлик даражага жеткирген жана кытай менен дипломатиялык мамилесин чындаган. Шибоцуй Ачжандын *гелифа* же *сылыфа* деген башкаруучу титулу болгон. Бул түркчө *Элтебер* деген башкаруучу титулду түшүндүргөн. Байыркы мезгилде түрк элдери элтебер башкарган эл жана каган башкарган эл деп экиге бөлүнгөн. Элтебер каган деген даражадан төмөнүрөөк туруп, анчалык чоң эмес элдердин башчыларына ыйгарылган [3, 309-б.].

Тарыхый жазмалар боюнча Шибоцуй Ачжан 648-ж. Тан империясынын борборуна келген. Аны император Тайцзун жылуу кабыл алып ага ардактуу гвардиянын генералы деген наам берген. Кытай документтеринде кыргыздар кытай империясынын бир провинциясына кирди деп белгилеген. Чындыгында кыргыз өлкөсү Кытайга баш ийген эмес. Шибоцуй Ачжан Кытай менен дипломатиялык мамилени чыңдоо максатын көздөгөн.

Бул убакта Кыргыз мамлекетинин атаандаштары болгон чыгыш түрктөр, сеянтолор талкаланган. Уйгурлар анчалык кубаттуу эмес эле. Ушуга байланыштуу Кытайдын Тан империясы күчтөнө баштаган кыргыздар менен мамилени чыңдоого кызыктар болгон.

Кыргыз-кытай мамилелеринин башаты.

Кыргыз-кытай ортосунда дипломатиялык мамилелердин башталышына Улуу Түрк каганатынын кулашы түрткү болгон. Анткени Түрк каганатынын кулагандан кийин Борбордук Азиядагы үстөмдүк үчүн бул чөлкөмдөгү уруулардын ортосунда айыгышкан күрөш башталат. Мындай кырдаалды өз пайдасына колдонуу үчүн Кытай өлкөсү Борбордук Азияда бири-бирине каршы турган күчтөрдүн арасынан өзүнө ыңгайлуусу менен дипломатиялык мамиле түзүүгө аракеттенет. Бул максатта 632-ж. кытай императору Ван И-хун деген элчисин кыргыздарга жөнөткөн. Мунун натыйжасында кыргыздар көчмөн талаадагы негизги

саясий окуяларга аралаша баштаган. Кытай менен мамиле түзүү аркылуу кыргыздар сеянтолор менен түрктөрдү кайра баш коштуруп үстөмдүк кылууга аракеттенген Чеби кагандын таасиринен кутулган.

Кытай менен мамилени бекемдөө үчүн 643-ж. кытай мамлекетине кыргыздардын элчилиги барат. Биз жогоруда белгилегендей Кыргыздардын кезектеги элчилиги Кытайга 648-ж. барган. Аны ошол кездеги кыргыз мамлекетинин башчысы *Шибоцуй Ачжан* өзү жетектеген [3, 310-б.]. Кытай императору мартабалуу меймандын урматына сый тамак уюштуруп, ага Цзянь-Кунь областынын генерал-губернатору (духу) деген чин ыйгарат. Чин алган менен кыргыз мамлекет башчысы Кытайга баш ийип, милдет аткарган эмес. Ошол кездеги кыргыз – кытай мамилелеринен кыргыздардын саясий жактан күч алып, кубаттуу мамлекет катары калыптана баштаганын билебиз.

Кытай булактарында кыргыздардын кезектеги элчиси атайын миссия менен 653-ж. келгендиги баяндалган. Кымбат баалуу мол белектери менен барган бул элчилик Кытайдагы мекендештерин бошотуп алуу үчүн келгендиги айтылат. Тарыхый маалыматтар Кыргыздар менен Тан империясынын ортосунда саясий жана экономикалык байланыштар жөнгө салынып калгандыгынан кабар берет. Кызыктуусу кыргыз – кытай мамилелеринин жакшырышынын натыйжасында кыргыздардын жөндөмдүү жаштары Кытайга барып, билим алууга мүмкүнчүлүк алышат. Кытай чет элдик жаштарды окутууга кызыктар болгон. Бул саясат биринчиден Кытайдын эл аралык мамилелерин чындамак, экинчиден Кытайдан билим, тарбия алган чет элдиктер өз өлкөсүнө барганда Кытайдын кызыкчылыктарын колдойт деген ишеним болгон.

Кыргыздардын 653-ж. элчилиги кытайда окуусун аяктап жаткан кыргыз адистерин алып кетүү үчүн барышы толук ыктымал. Кытай мамлекетинде бир эле мезгилде Азиянын Япония, Корея, Тибет өңдүү мамлекеттеринен келген 8 миңден ашуун жаштар билим алгандыгы, алардын арасында кыргыздардын болгону тарыхый булактарда баяндалат.

Кыргыздардын жаштары Тан империясынын борбору Чаньян шаарында окуп билим алган. Енисейден табылган “Бегре эстелигинде” кыргыздын чыгаан уулу Терапа: “он беш жашымда кытай тарбиясын алдым”, - деп кабарлаган. Ушул эстеликте Терапа билими менен жөндөмдүүлүгүнүн аркасында кыргыз өлкөсүндө “ичраки” деп аталган мамлекеттик жооптуу кызматка көтөрүлгөнү баяндалат.

Кыргыздардын Кытай мамлекети менен тыгыз байланышканы Кыргыз мамлекетиндеги башкаруу түзүлүшүнөн да байкалат. Окумуштуулар түрк кагандыктарынан айырмаланып, Кыргыз кагандыгынын

башкаруу аппараты Кытай администрациясынын түзүлүшүн, башкаруу эрежелерин өздөрүнө кабыл алгандыгын көрсөтүшкөн. Терапага окшоп Кытайдан билим, тарбия алган кыргыз жаштары өз өлкөсүнүн социалдык-экономикалык жактан өнүгүшүнө, кыргыз – кытай мамилелеринин чыңдалышына чоң салым кошкон. Тарыхый маалыматтар боюнча кыргыздардын Кытайда окушу мамлекет аралык келишим аркылуу жүргүзүлгөн. Келишимге ылайык Кытайга окууга жөнөтүлгөн жаштарга эки өлкө тарабынан тең кам көрүлгөн. Окуусун бүткөн адистерди кыргыз өлкөсүнөн атайын миссия менен барган элчилер алып кетип турган. Тархый маалыматтарга таянсак кыргыз жаштарынын Кытайга барып окушу жөнүндөгү маселе кытай элчиси Ван И-хундун 632-ж. кыргыздарга жасаган элчилик сапарында чечилип, жакшы жолго коюлса керек. Кыргыздар кытай өлкөсү менен соода байланышын да жакшы жүргүзгөн.

Тарыхый булактарда кийинки жылдары да кыргыздар кытай менен экономикалык мамилелерди улантканы баяндалат. 654-жылы Кытай императору Гао Цзун өзүнүн Фань Цян деген элчисин баалуу белектери менен кыргыздарга жөнөткөн. 676-ж. кыргыздар Кытайга жылкыларын айдап барып, аларды жибек кездемелерге алмаштырып келген. Тарых булактары кыргыздардын делегациялары Кытайга 707

жана 709-ж. да баргандыгын баяндайт. Кытайды император Сюан Цзун башкарган (713-755-жж.) мезгилде кыргыздардын элчилери ал жакка беш жолу барган [4, 93-94-бб.]. Элчиликтерди кыргыздардын ханзадалары жетектеп барып, кытай императорунан ар кандай чиндерди, баалуу белектерди алып турушкан. Кыргыздардын дипломатиялык сапарлары адатта Кытайда жылдын аякташына арналган салтанаттардын учурунда жүргүзүлгөн. Ал эми соодагерлер негизинен жылкыларды айдап барып, аларды кытайдын товарларына алмаштырып турган. Кыргыздар Кытайдан темир соколорду, ат жабдыктарын, өзгөчө күзгүлөрдү, аялдардын кооздук жасалгаларын, жибек кездемелерди, лакталган буюмдарды, фарфор идиштерди алып келишкен. Археологиялык изилдөөлөр да енисейлик кыргыздардын кытай товарларын кеңири пайдалангандыгын айгинелейт.

Адабияттар:

1. Эсен уулу Кылыч. Хагяс. История енисейских кыргызов. - Б., 2013.
3. Өмүрбеков Т.Н. Кыргызстан тарыхы: I бөлүк. - Б., 2011.
4. Киселев С.В. Енисейские кыргызы // Кыргыз: Двадцати томник. - X том. - Б., 2019.
5. Осмонов Ө.Ж. Кыргызстан тарыхы (Байыркы доордон азыркы мезгилге чейин): Жогорку окуу жайлары үчүн окуу китеби. - Б., 2019.